

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA UČITELJSKE STUDIJE**

**SARAH BEĆIROVIĆ
DIPLOMSKI RAD**

AGRESIVNOST KOD DJECE ŠKOLSKE DOBI

Petrinja, prosinac 2016.

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA UČITELJSKE STUDIJE
(Petrinja)**

PREDMET: Problemi u ponašanju djece

DIPLOMSKI RAD

Ime i prezime pristupnika: SARAH BEĆIROVIĆ

**TEMA DIPLOMSKOG RADA: AGRESIVNOST KOD DJECE ŠKOLSKE
DOBI**

MENTOR: izv.prof.dr.sc. Siniša Opić

Petrinja, prosinac 2016.

SADRŽAJ

Sažetak	3
Summary	4
1. UVOD	5
2. DEFINICIJA AGRESIVNOSTI I OBLICI AGRESIVNOG PONAŠANJA	7
2.1. Otvorena i prikrivena agresivnost	9
2.2. Instrumentalna i emocionalna agresivnost	9
2.3. Reaktivna i proaktivna agresivnost	10
2.4. Relacijska agresivnost	11
2.5. Fizička i verbalna agresivnost	12
2.6. Agresivno ponašanje izazvano neugodnim osjećajima	12
2.7. „Normalna“ agresivnost kroz dob djeteta.....	13
3. METODE ISTRAŽIVANJA AGRESIVNOSTI.....	14
3.1. Klinički intervju	15
3.1.1. Nestrukturirani intervju.....	15
3.1.2. Strukturirani intervju.....	16
3.2. Skale procjene	16
3.3. Promatranje ponašanja.....	17
4. TEORIJE NASTANKA AGRESIVNOSTI.....	19
4.1. Instinktivističke teorije	19
4.1.1. Freudova psihoanalitička teorija	19
4.1.2. Frommova teorija agresivnosti	19
4.1.3. Teorija Konrada Lorenza	20
4.2. Situacijske teorije agresivnosti	20
4.2.1. Frustracijska (F-A) teorija	20
4.2.2. Berkowitzeva modifikacija F-A hipoteze	21
4.3. Teorije agresivnosti kao naučeno ponašanje	21
4.4. Kognitivne teorije agresivnosti	21
5. TIJEK RAZVOJA AGRESIVNOG PONAŠANJA	23
5.1. Razvoj poremećaja	23
5.2. Razvojni slijed antisocijalnog ponašanja	24
5.3. Čimbenici koji utječu na tijek agresivnog ponašanja	24
6. ČIMBENICI RIZIKA ZA AGRESIVNO PONAŠANJE	26
6.1. Obiteljski i genetski čimbenici	26

6.2. Majke – tinejdžerke	26
6.3. Psihički problemi roditelja – alkoholizam, depresija i agresivnost	27
6.4. Odnos roditelj – dijete	28
6.5. Socioekonomski status	30
6.6. Temperament	30
6.7. Utjecaj masovnih medija	32
6.8. Kulturni čimbenici	33
7. PSIHOLOŠKE INTERVENCIJE AGRESIVNOG PONAŠANJA	34
7.1. Program potkrepljenja	34
7.2. Program za roditelje	35
7.3. Kognitivno – bihevioralni pristup	36
7.4. Program učenja socijalne kompetencije	38
8. PSIHOLOŠKE PREVENCIJE AGRESIVNOG PONAŠANJA	40
8.1. Prevencija agresivnog ponašanja	40
8.2. Uloga učitelja u prevenciji agresivnosti	41
9. ZAKLJUČAK	46
LITERATURA	47
Kratka biografska bilješka	50
Izjava o akademskoj čestitosti	51
Izjava o javnoj objavi rada	52

Sažetak

U današnje vrijeme agresivnost u školi je sve učestalija i sve više uznemirava cjelokupno društvo. Škola se sve više pretvara u obrazovnu instituciju pri čemu se najviše inzistira na učenikovom znanju zaboravljajući na prijeko potreban odgoj djece i izgrađivanje njihovih stavova. Za učitelje i roditelje agresivno ponašanje djeteta veliki je problem i stvara velike poteškoće kako u nastavi, tako i domovima te djece. Stoga se stalno traže načini kako pomoći agresivnom djetetu i kako ga promijeniti. Agresivno se ponašanje općenito definira kao svako društveno neprihvatljivo ponašanje s namjerom nanošenja štete ili povrede pojedincu ili nekom objektu.

U ovom je radu dan pregled definicija agresivnosti, raznih oblika agresivnog ponašanja, metode istraživanja, zatim znanstvene teorije agresivnog ponašanja i čimbenici koji pospješuju razvoj agresivnosti kod djece školske dobi.

U radu su dani i različiti način psiholoških intervencija i prevencija agresivnog ponašanja kojima možemo pomoći djetetu. Naime, veliki utjecaj na dijete ima okolina u kojoj se nalazi, roditelji, učitelji i naravno škola, koji svi zajedno mogu utjecati na smanjenje agresivnog ponašanja kod djeteta ili do njegovog potpunog nestanka.

Ključne riječi: agresivnost, vrste agresivnosti, intervencija i prevencija, socijalizacija djece

Summary

Nowadays, aggressiveness in school is becoming too ordinary, disturbing the society in general. School is converting into an educational institution which insists on students knowledge, putting aside indispensable upbringing of children, and building-up their manners. For teachers and parents aggressive behaviour of a child is a huge problem, and it by it self is creating enormous difficulties, not just in school, but at home and with other children, too. Therefore, the ways to help and to change an aggressive child is constantly searching. Aggressive behaviour in general defines as every association unacceptable behaviour with an intention of infliction harm or damage to an individual or an object.

In this thesis has been given a review of aggressiveness, multiple forms of aggressive behaviour, methods of researching, scientific theories of aggressive behaviour and factors which decreases development of aggressivity at school age children.

Also, there has been given different methods of interventions and preventions of aggressive behaviour with which we can help a child. In fact, big influence on a child has the surrounding in which is the child, his parents, teachers and of course the school, that all together can influence on reducing aggressive behaviour of a child, or his completely disappearance.

Key words: aggressiveness, types of aggressiveness, intervention and prevention, socialisation of children

1. UVOD

Agresivnost, kao uobičajeni i važan dio dječjeg razvoja ima mnogo pojava oblika, a znanstvena definicija agresije mora uključivati sve elemente koji su im zajednički. Vrlo je teško stvoriti definiciju koja će biti usklađena s općim uvjerenjima o tome što agresivnost jest, a što nije, a da je istovremeno dovoljno objektivna za istraživačke svrhe.

Agresivnost se može definirati kao ponašanje u čijoj je pozadini namjera da se drugoj osobi nanese šteta ili uništi neki objekt, s naglaskom na namjeru nanošenja štete, a ne na posljedice. Agresivnost u sebi sadrži neprijateljsku namjeru, no postoje i neagresivni postupci koji također mogu uzrokovati štetu, ali im to nije namjera za razliku od agresivnih postupaka kojima je to glavna namjera. Isto tako, jedan od ciljeva agresivnih postupaka, osim tjelesnog jest i duševno nanošenje štete ili povrede. Primjerice, ako Maja priča ružne stvari o Ani s namjerom da ju povrijedi, tada se to smatra agresivnim ponašanjem.

Agresivna ponašanja mogu se podijeliti u skupine s obzirom na oblik i funkciju, a najčešća podjela agresivnosti razlikuje tri vrste agresije: fizička, psihička i socijalna. Fizičko ili tjelesno agresivno ponašanje odnosi se na udarce, lupanja, guranja, grizenja i sl., dok psihološka ili verbalna agresivna ponašanja uključuju prijetnje, zadirkivanje, nazivanje pogrdnim imenima, dobacivanje, uvrede, odbacivanje, ponižavanje pred drugima i slično. A socijalno agresivno ponašanje odnosi se na nanošenje povrede ili štete osobi ugrožavanjem njezinih socijalnih odnosa, nastojanjem da se odnosi ugroze ili iznošenjem prijetnje za ugrožavanjem. Stoga možemo zaključiti da se verbalna i tjelesna agresivnost odnose na direktne oblike agresije jer se govori o ponašanjima kojima određena osoba nanosi povredu ili štetu u izravnom kontaktu, dok se kod socijalne agresivnosti šteta ili povreda nanosi posredno, zbog čega se još naziva i „odnosnom“ agresijom, koja uključuje prekidanje prijateljstva, isključivanje pojedinca iz društva, narušavanje tuđeg ugleda i slično.

Posljednjih nekoliko desetljeća svjedoci smo pojačanom interesu javnosti i medija koji nas obavještavaju o problemima kod djece koja su agresivna i ponašaju se asocijalno. Takva ponašanja vrlo često ograničavaju pojedince i njihov odnos prema društvu te vrlo često imaju problema u školi te se sukobljavaju s vršnjacima. Takvo agresivno ponašanje pojedinca često je potaknuto i motivirano osjećajem ljutnje odnosno bijesa što kod djece školske dobi djeluje na njihovo ponašanje, vrlo su osjetljiva na prijevare, laganje, uvrede, zadirkivanja, zapovijedanje od strane starijih, ignoriranje, kažnjavanje, zanemarivanje, na loše ocjene u školi, narušavanje pravednosti i njihovih prava te osjećaj nemoći u ostvarivanju svojih želja i potreba.

2. DEFINICIJA AGRESIVNOSTI I OBLICI AGRESIVNOG PONAŠANJA

Posljednjih nekoliko godina agresivno ponašanje u stalnom je porastu što dokazuju brojna istraživanja provedena na tu temu. No, od samog početka istraživanja agresivnosti pa sve do danas postoje mnoge teškoće i neslaganja oko njenog definiranja.

Prema Rječniku stranih riječi, riječ agresija dolazi od latinske riječi *aggredi* što u prijevodu znači pristupiti nekome, navaliti. Neki autori se slažu oko toga da je agresivno ponašanje vrsta ponašanja čija je namjera nekoga ozlijediti. Harre i Lamb (1993; prema Crick, 2002) su zabilježili preko 200 različitih definicija agresivnog ponašanja koje su predložili brojni istraživači, ali su gotovo sve sadržavale 2 karakteristike: to je ponašanje čija je namjera povrijediti nekoga (fizički ili psihički) i ponašanje koje žrtva doživljava kao hostilno (Živković, 2006).

Agresivno ponašanje može biti veliko opterećenje za društvo, kako u socijalnom, tako i u financijskom pogledu. S financijskog gledišta, troškovi nastaju zbog različitih sustava koji su potrebni djeci s tim poremećajem, što uključuje razne ustanove, rad sudova i drugo. Dok sa socijalnog aspekta, troškovi obuhvaćaju nesigurno ozračje učenja za djecu, oštećenu kvalitetu života žrtava i ljudi koji žive u takvom okružju.

Prema Ivanek (1999) agresivnost je ponašanje koje se očituje u fizičkoj ili verbalnoj akciji s namjerom da se drugome nanese bol ili šteta. Kod pojma agresivnost, podrazumijeva se da se misli izrazito na neprijateljsku namjeru, no postoje i neagresivni postupci koji također mogu izazvati štetu, iako ne proizlaze iz takve namjere.

Cilj agresije isto tako može biti i duševno oštećenje, pa se tako agresijom smatra i ako dijete govori ružne stvari o drugima. Kod agresivnih ponašanja razlikujemo ona koja su usmjerena postizanju nekog cilja i ona koja su rezultat nečije ljutnje ili bijesa (Živković, 2006). Različiti obiteljski problemi, obilježja ličnosti, neuspjesi u školi, način provođenja slobodnog vremena, subkultura, okolina djeteta i šire društvene

okolnosti čine moguće uzroke društveno neprihvatljivog i agresivnog ponašanja djeteta (Previšić, 1999).

Neki psiholozi smatraju da agresivna djeca imaju niži prag tolerancije na frustraciju što znači da oni odgovaraju napadom i nasiljem i na najmanje smetnje. Isto tako, postoje mišljenja koja smatraju da se agresivnost neke osobe ne mijenja tijekom godina nego se samo razvija još više, što govori da postoje neki biološki uzroci (hormoni, temperament...) koji na to utječu. Osim bioloških uzroka, postoje i genetski čimbenici koji imaju veliki utjecaj (Živković, 2006). No, važno je napomenuti da se agresivno ponašanje i uči, naime, djeca se ponašaju prema drugoj djeci onako kako se roditelji i okolina ponašaju prema njima. Dakle, količina agresije koju dijete vidi u okolini, u odnosima s obitelji, u filmovima, utjecat će na količinu njihove agresivnosti što će dovesti do sve težeg uklanjanja i suzbijanja takvog ponašanja. Međutim, postoje autori koji imaju mišljenje da su agresivnost i s njom povezana nasilna ponašanja posve prirodna i imaju važnu funkciju za pojedinca i za društvo općenito (Rumpf, 2006). Smatraju i da je agresivnost prirodni oblik reagiranja čovjeka te je neovisan o kulturnim čimbenicima o kojima će biti riječi u kasnijim poglavljima.

Agresivnost kao ozbiljan poremećaj potrebno je primijetiti na vrijeme te ga pokušati ispraviti i ukloniti u školi raznim odgojnim postupcima. Rješavanju i liječenju potrebno je pristupiti oprezno i s osobitom pozornošću te shvatiti agresivnost kao pokušaj djeteta da privuče pozornost drugih osoba čime želi iskazati nezadovoljstvo, nedostatak ljubavi, probleme u obitelji i slično. No, isto tako svaka agresija ne mora biti usmjerena prema drugima, već može biti usmjerena i prema sebi samome.

Manifestacijski oblici agresivnosti vrlo su različiti i mogu započeti od običnog zadirkivanja, ruganja, ignoriranja pa sve do tjelesnog ozljeđivanja, ubojstava i samoubojstava. Unutar kategorije agresivnog ponašanja možemo razlikovati brojne vrste agresivnosti te postoje različiti kriteriji prema kojima razlikujemo agresivna ponašanja. Ti razni oblici agresivnog ponašanja pomažu djetetu manifestirati svoje nezadovoljstvo i probleme (Previšić, 1999).

2.1. Otvorena i prikrivena agresivnost

„Otvorena agresivnost definira se kao otvoreni čin sukobljavanja povezan s fizičkim nasiljem. Primjer su fizički obračuni, teroriziranje drugih i uporaba oružja s neprijateljskom namjerom.“ (Loeber i Stouthamer – Loeber, 1998; prema Essau i Conradt, 2006, str. 17).

Otvorenu agresivnost možemo još podijeliti na fizičku i verbalnu. Djeca otvorenog agresivnog ponašanja mnogo su osjetljivija, negativnija te su mnogo veći borci, a tom ponašanju skloni su i dječaci i djevojčice podjednako.

Dok, *„prekrivenu agresivnost karakteriziraju prikriveni agresivni postupci koji se događaju potajno. Primjeri su krađe, podmetanje požara, bježanje s nastave i bježanje od kuće.“* (Loeber i Stouthamer-Loeber, 1998; prema Essau i Conradt, 2006, str. 17).

Djeca s ovim oblikom agresivnosti imaju najviše problema, nisu društvena, nepovjerljiva su i mnogo manje prihvaćena u obitelji. Kod takve djece postoji rizik da će ona u kasnijoj dobi imati problema sa zakonom te će imati većih problema s odgojem i nadzorom nad svojom djecom.

2.2. Instrumentalna i emocionalna agresivnost

Iako se pod agresivnim ponašanjem misli na namjerno nanošenje boli ili štete, to isto ponašanje ima različitu svrhu. Neka djeca imaju potpuno drugi cilj tijekom iskazivanja svoje agresivnosti, one ne žele isključivo nanijeti bol drugoj osobi, već to rade iz neke druge motivacije i cilja.

Neki čovjek koji je plaćen da počinu ubojstvo, učinit će to isključivo zbog novca koji će dobiti, a ne zbog mržnje prema toj osobi. Dijete koje plače i baca stvari na svoju mamu radi to isključivo kako bi dobilo ono što želi, a ne kako bi svojoj mami nanijelo bol.

Dakle, *„agresija je instrument, sredstvo kojim se stiže do nagrade, a ne osjećaj zadovoljstva u ponižavanju ili nanošenju boli drugoj osobi. Stoga se tako izvanjski motivirano agresivno ponašanje zove instrumentalna agresija.“* (Raundalen, 1998, str. 11).

Dok je cilj instrumentalne agresivnosti dobivanje nagrade ili prednosti te ostvarivanje željenog, često neagresivnog cilja. Cilj emocionalne agresije jest nanijeti žrtvi bol ili štetu, što se najviše očituje u starijoj dobi. *„Oblik agresije izazvan emocijom srdžbe ili bijesa sa svrhom da se nekoga povrijedi zove su emocionalnom ili afektivnom agresijom.“* (Raundalen, 1998, str. 12). Ovakav oblik agresivnosti kod kojeg se namjerno nastoji nanijeti bol drugoj osobi, iskazuje se u afektu. *„Glavna značajka tog tipa agresije ujedno je i vrlo jasno uočljiva – impulzivnost.“* (Raundalen, 1998, str. 12).

Osobe koje su sklone ovom obliku agresije ne razmišljaju o posljedicama njihove reakcije, već automatski reagiraju onako kako se osjećaju u tom trenutku.

Kada emocionalno agresivna osoba dosegne točku „eksplozije“, tada postaje očita potreba ili želja nekoga udariti ili mu na drugi način nanijeti bol.

Ta potreba ili želja usmjerena je prema osobi koja je uzrok reakcije te osobe, ali isto tako može biti usmjerena i prema nevinoj osobi i često je motivirana emocionalnim uzbuđenjem. Ako je takvo ponašanje učestalo, tada govorimo o agresivnoj osobi. Pod pojmom agresivna osoba, misli se na *„pojedince s jako izraženom tendencijom da brzo iskažu agresivno ponašanje prema drugim osobama u različitim situacijama.“* (Raundalen, 1998, str. 12). Dakako, pod time se ne misli samo na uzvraćanje udaraca kada su napadnuti, već i na spremnost da napadnu osobe u različitim situacijama.

2.3. Reaktivna i proaktivna agresivnost

Još jedan od oblika agresije su reaktivna i proaktivna agresivnost.

„Reaktivna agresivnost je agresivno djelo koje predstavlja reakciju na neki vanjski podražaj, događaj ili ponašanje“ (Essau i Conradt, 2006, str. 18).

Djeca koja su reaktivno agresivna imaju poteškoća kod usmjeravanja svog ponašanja, vrlo su impulzivna, nemaju razvijenu sposobnost svladavanja bilo da se radi o podražaju ili događaju koji je stvaran ili ga je dijete tako doživjelo.

Schwarz i suradnici (1998), smatraju da reaktivna agresija započinje ranije i da je povezana s grubim mjerama discipliniranja koje provode roditelji, tjelesnim zlostavljanjem, socijalnim problemima, nestabilnošću obitelji i iskustvima nasilja. Stoga su takva djeca vrlo nepovjerljiva i oprezna prema drugima i gledaju ih kao neprijatelje koje treba kazniti, nisu omiljena u društvu, imaju probleme s vršnjacima te je njihova socijalna kompetencija manja.

Kod proaktivne agresivnosti misli se na namjerno i planirano korištenje agresivnog ponašanja da bi dijete postiglo neki svoj cilj ili dominiralo nad drugim djetetom (Essau i Conradt, 2006).

„Djeca koja pokazuju taj oblik agresivnog ponašanja često su mirna i samouvjerena i očekuju da će ishod njihove agresije biti pozitivan“ (Dodge, 1991; prema Essau i Conradt, 2006, str. 18).

Takva djeca smatraju da postupaju ispravno i da će tim ponašanjem postići određenu prednost koja će povećati njihov osjećaj vrijednosti i da će im se na taj način ostala djeca pokoravati.

Proaktivno agresivnu djecu Dodge je opisao kao djecu koja su „problem za druge“, dok su reaktivno agresivnoj djeci „druga djeca problem“ (Keresteš, 2006).

2.4. Relacijska agresivnost

Relacijska agresivnost mnogo je sofisticiraniji i suptilniji način zlostavljanja među vršnjacima, te je jednako štetan kao i otvorena agresivnost (Đuranović i Opić, 2013).

„To je ponašanje kojim se pokušava naškoditi drugima tako da se uništavaju ili se prijeti uništenjem veza, prijateljstva i prihvaćenosti u skupini“ (Živković, 2006., str. 10).

Ovaj oblik agresije mnogo je češći kod djevojčica nego kod dječaka, na ovaj način dijete nastoji isključiti neko drugo dijete iz društva ili mu time prijeti. S obzirom da za djevojčice prijateljstva imaju veliku važnost, mnogo veću nego za dječake, relacijska agresivnost njima nanosi veću štetu.

Relacijski agresivna djeca većinom su nesretna i očajna te su usamljenija i nisu toliko omiljena u društvu pa zbog toga teže ostvaruju normalne odnose s vršnjacima što ih potiče na prkosno i impulzivno ponašanje, čime se osvećuju svojim vršnjacima tako

što ih isključuju iz društva na razne načine, što dovodi do njihovog zadovoljstva (Essau i Conradt, 2006).

2.5. Fizička i verbalna agresivnost

Fizičku i verbalnu agresivnost, kao oblik otvorene agresivnosti, uglavnom je lako zapaziti i uočiti, te su zbog toga o tim oblicima agresivnog ponašanja provedena mnoga istraživanja.

2.6. Agresivno ponašanje izazvano neugodnim osjećajima

Postoje različiti neugodni osjećaji koji kod djece mogu izazvati agresivno ponašanje, kao što su stresovi izazvani traumom, nasiljem, tugom i slično.

Neki autori smatraju da je agresivno ponašanje često uzrokovano averzijama. Neugodna stanja koja su dovela do averzija mogu biti nanesena bol, vrućina, buka i slično što može izazvati neugodne osjećaje koji ispoljavaju kroz srdžbu i agresivu, koju ona zatim usmjeravaju na drugu djecu koja time postaju nevine žrtve (Raundalen, 1998). Tako je jedan od najpoznatijih istraživača na ovom području, L. Berkowitz izjavio: „*Mi smo loši kada se osjećamo loše*“ (Raundalen, 1998, str. 13).

Još jedan neugodan osjećaj koji može izazvati agresivno ponašanje kod djeteta jest povreda slike koju pojedinac ima o samom sebi. Kada dijete osjeti napad na sliku koju ima o sebi, ono reagira vrlo negativno i u njemu se pobuđuju vrlo negativne emocije, što opet dovodi do emocionalne agresije. Srdžba, kao još jedan oblik neugode koji pobuđuje agresiju, ne mora se izraziti samo u agresivnom ponašanju, već se može izraziti i kroz vanjske znakove – crvenilo lica, trzaj lica, nagli pokreti i drugo. Još jedan dio agresivne slike jest neprijateljstvo koje se kod djece očituje u situacijama kada kažu da nekoga ne vole, ako mu žele nauditi ili mu samo žele zlo.

Postoje različiti intenziteti neprijateljstva, neki pojedinci su manje, a neki više neprijateljski raspoloženi. Do agresivnog ponašanja mogu dovesti i neke situacijske varijable, jedna od njih je nanescena nepravda. Naime, nepravda izaziva agresiju gotovo kod svih ljudi. Ako neko djetete uvidi da je neka osoba nepravedna, vrlo je vjerojatno da će to u djetetu izazvati agresivnost koju ono može izraziti na različite načine (Raundalen, 2006).

2.7. „Normalna“ agresivnost kroz dob djeteta

Smatra se da je agresivno ponašanje kod djece normalno i da se često javlja. Dijete od najranije dobi razvija i uči kako kroz različite načine i strategije doći do svog cilja i kako se izboriti za sebe. Isto tako, određena količina agresivnosti olakšava razvoj vještina i potiče suparničko ponašanje tijekom igre što ih dovodi do uspješnijeg svladavanja zahtjeva svakodnevice (Essau i Conradt, 2006). Uz pomoć određene količine „normalne“ agresivnosti djeca također lakše razvijaju i strategije rješavanja konflikata (Tahirović, 2014).

U dojenačkoj i dobi puzanja pojavljuje se reakcija bijesa, no djeca u toj dobi ne mogu očitovati agresivnost pa tako ne mogu ni nanijeti štetu. U toj dobi napadaje bijesa izaziva želja za pažnjom, hranjenje, presvlačenje i drugo. Agresivno ponašanje počinje se pokazivati krajem prve godine života i to najčešće kroz oduzimanje igračaka drugoj djeci.

Rezultati istraživanja koja su ispitivala promjene agresivnog ponašanja (Cummings i sur., 1989; Hartup, 1974.) mogu se sažeti na ovaj način: napadaji bijesa dosežu vrhunac u dobi od 3 i pol godine, od treće godine pa nadalje djeca reagiraju na napad uzvraćanjem. Naime, kako dolazi do povećanja mobilnosti djeteta, tako dolazi i do pojave nekih novih oblika ponašanja koji povećavaju rizik za razvoj ponašanja vezanih za odbijanje autoriteta i agresivnog ponašanja. Najčešći preduvjeti za razvoj takvog ponašanja su nedostatak samokontrole kod djeteta, problemi discipliniranja djeteta, stresne situacije i neadekvatne metode roditelja (Tahirović, 2014). Između treće i pete godine smanjuje se fizička agresivnost (Tahirović, 2014), djeca razvijaju veću sposobnost samoregulacije te razvoj govora omogućuje osim fizičke agresije i

verbalno izražavanje agresivnosti. Tijekom srednjeg djetinjstva fizička agresivnost se i dalje smanjuje s obzirom na to koliko se povećava djetetova sposobnost odustajanja od svađa (Tahirović, 2014), agresivnost je često namjerna, neprijateljska i reaktivna. Dijete u toj dobi već može prepoznati namjere drugih i može se osvetiti (Essau i Conradt, 2006).

Stoga, može se zaključiti na temelju izvješća „*da su djeca tijekom odrastanja sve sposobnija razlikovati štetu koja je nanesena namjerno od one prouzročene slučajno*“ (Dodge i sur., 1984; prema Essau i Conradt, 2006, str. 23).

3. METODE ISTRAŽIVANJA AGRESIVNOSTI

Psihologija i njene grane oduvijek proučavaju ponašanje ljudi i psihičke procese. Jednu od najvažnijih grana psihologije predstavlja klinička psihologija, koja ima za cilj primijeniti spoznaje o psihičkom funkcioniranju na dijagnozu, tretman i prevenciju različitih psihičkih poremećaja kod pojedinca (Smolić-Ročak, 2013), o čemu će biti riječi i kasnije u ovom poglavlju.

Cilj metoda istraživanja jest procjena prisutnosti, odsutnosti ili rasprostranjenosti određenih oblika ponašanja ili sposobnosti, specifikacija stupnja težine simptoma, razvrstavanje problema prema dijagnostičkim kategorijama, planiranje istraživanja kako bi se proširile naše spoznaje o određenom poremećaju i kontrola učinkovitosti nekog oblika liječenja (Essau i Conradt, 2006). S obzirom na težinu prirode agresivnosti, važno je utvrditi i čimbenike koji mogu pružiti korisne informacije za izbor i koncepciju intervencija.

Kod istraživanja poremećaja ophođenja u djece i mladeži potrebno je uključiti razne izvore informacija i razne metode prikupljanja podataka u raznim situacijama. Stoga se višemetodski pristup istraživanju, koji se temelji na različitim izvorima informacija sastoji od intervjua, metoda promatranja i skale procjene te sadrži i podatke dobivene od roditelja, djeteta i učitelja (Essau i Conradt, 2006).

3.1. Klinički intervju

Za već spomenutu kliničku psihologiju karakterističan je klinički pristup koji se sastoji od kombinacije spoznaja dobivenih istraživanjem ljudskog doživljavanja i ponašanja s individualnom procjenom pojedinca kako bi se mogla pružiti odgovarajuća pomoć pojedincu (Smolić-Ročak, 2013). Jedan od najboljih načina kako doći do potrebnih informacija jest klinički intervju koji se najčešće provodi između djeteta i psihologa.

„Klinički intervju je najčešće prvi kontakt između kliničara i djeteta te njegovih roditelja“ (Essau i Conradt, 2006, str. 41).

On daje psihologu uvid u problem djeteta sa svrhom postavljanja dijagnoze, te je vrlo praktičan jer se odvija u prirodnoj socijalnoj interakciji i omogućuje zahvaćanje i verbalnog i neverbalnog ponašanja pojedinca.

Pomoću kliničkog intervjua kliničari prikupljaju informacije o ponašanju djeteta koje treba liječiti i čimbenicima koji uzrokuju problem u ponašanju te se na osnovi dobivenih informacija osmišljavaju i provode potrebne intervencije. Moguće je provoditi dva oblika kliničkog intervjua: nestrukturirani i strukturirani intervju (Essau i Conradt, 2006).

3.1.1. Nestrukturirani intervju

Nestrukturirani intervju provodi se s roditeljima u kliničkom okruženju. Prije početka intervjua kliničar objašnjava svrhu intervjua i proces istraživanja te time potiče roditelje na veću spremnost na suradnju i veću zainteresiranost.

Kod ovog oblika intervjua, cilj je definiran unaprijed, a pitanja su u skladu s ciljem (Smolić-Ročak, 2013), kliničar sam određuje koja pitanja će postaviti, na koji način će ih formulirati i kako će obraditi dobivene informacije. No, nedostatak ovakvog intervjua jest u tome što nedostaje struktura zbog koje može doći do određenih iskrivljenja koja ovise samo o iskustvu i sposobnostima onog koji provodi intervju (Essau i Conradt, 2006).

3.1.2. Strukturirani intervju

Za razliku od nestrukturiranog intervjua, strukturirani intervju sadrži određena standardizirana pitanja koja se odnose na poremećaje socijalnog ponašanja i druge psihičke smetnje. Ovim intervjuom osigurano je da svako dijete bude ispitano na jednak način.

Strukturirani intervju razvijen je upravo kako bi se izbjegla iskrivljenja koja se često javljaju kod nestrukturiranog intervjua. Ispitivanje u ovakvom obliku intervjua uvijek započinje nekim standardnim pitanjem (npr. „Svadaš li se često s prijateljima?“). ako je odgovor pozitivan, slijede daljnja pitanja o učestalosti, težini, početku/trajanju i nanesejoj šteti

Trajanje intervjua kao i količina pitanja ovisi o problematičnosti ponašanja kod djeteta. Obično traje između 60 i 90 minuta, ovisno o djetetu. Isto tako, pokazalo se da dobivene informacije nisu uvijek pouzdane, posebice kod djece mlađe od devet godina, do toga dolazi zbog nerazumijevanja postavljenih pitanja. Stoga je sastavljen slikovni intervju čiji je cilj pomoći djeci da bolje razumiju pitanja (Essau i Conradt, 2006).

Strukturirane intervjuje još možemo podijeliti i na visokostrukturirane i polustrukturirane. Kod visokostrukturiranih intervjua točno je određeno kako trebaju glasiti pitanja, riječi i sadržaji, te takav intervju mogu provoditi i ljudi koji nemaju kliničko iskustvo, već su samo uvježbani za primjenu sheme intervjua. Dok kod polustrukturiranih postoji određena sloboda kod ispitivača vezana uz način na koji će postavljati pitanja, no zato takav intervju mogu provoditi samo kliničari (Essau i Conradt, 2006).

3.2. Skale procjene

„Skale procjene ubrajaju se u standardizirane metode pomoću kojih se mogu prikupiti informacije o problemima ponašanja iz različitih izvora informacija“ (Essau i Conradt, 2006, str. 46). Pomoću skala procjene može se procijeniti težina i učestalost određenog problematičnog ponašanja.

Skale procjene dijelimo na nekoliko vrsta: Likertova skala, Semantički diferencijal, Thurstoneova skala te Kumulativna ili Guttmanova skala. Isto tako, skale možemo razlikovati po simptomima, broju čestica, oblicima odgovora i metodama bodovanja. Skale procjene se provode i boduju vrlo jednostavno te nisu financijski zahtjevne, no nisu dovoljne za postavljanje dijagnoze jer ne pružaju potpune informacije o početku i trajanju simptoma. Isto tako, one omogućuju usporedbu raznih skupina na kojima se skale primjenjuju, kao što su, primjerice, grupe iste dobi.

Postoje proširene i kraće verzije skala procjena, proširene skale procjene koriste se kod detaljnog promatranja problema u ponašanju djece te utvrđivanju popratnih pojava i poremećaja i orijentirane su na širok spektar ponašanja. A kraće skale procjene orijentirane su na jednu dimenziju ponašanja i naglašavaju samo osobitosti onog što je promatrano. Prednost je kod kraće verzije zbog toga što su kraće i mogu se više puta upotrijebiti radi dokumentiranja uspješnosti neke intervencije (Essau i Conradt, 2006).

3.3. Promatranje ponašanja

Promatranje ponašanja odnosi se na promatranje djece i mladih u njihovom domu, u školi ili u laboratoriju, ali sve u prirodnom okruženju.

Metoda promatranja ponašanja je strukturirana aktivnost. Promatra se jedan unaprijed određen uzorak te se vodi evidencija o uočenom (Ančić, 2005).

Podaci se mogu prikupljati na temelju pet različitih metoda (Essau i Conradt, 2006., prema Stein i Karno, 1994):

- opisivanje zbivanja
- bilježenje učestalosti određenog ponašanja unutar određenog vremenskog okvira
- bilježenje pojavljivanja nekog ponašanja unutar određenog okvira
- utvrđivanje duljine trajanja nekog ponašanja
- bilježenje ishoda nekog ponašanja

Kod promatranja ponašanja, javljaju se i prednosti i nedostaci. Postoji mnogo prednosti jer metoda promatranja omogućuje promatranje ponašanja u prirodnom okruženju gdje se uz promatranje ponašanja djeteta, promatraju i čimbenici koji potiču ili uzrokuju određeno ponašanje djeteta. Isto tako, istraživač je u mogućnosti zabilježiti kontekst u kojem se odvijaju aktivnosti i ponašanja (Ančić, 2005).

No, isto tako, postoje i mnogi čimbenici koji ograničavaju korisnost metode tijekom istraživanja poremećaja socijalnog ponašanja. Jedan od nedostataka jest promatrač i njegova pristranost u interpretaciji promatranog (Ančić, 2005). Veliki nedostatak je i taj što promatranjem ponašanja nije moguće vidjeti različite oblike ponašanja i različite situacije, te postoji mogućnost da se dijete koje je promatrano ne ponaša tipično već reagira drugačije jer zna da je promatrano. Još jedan nedostatak jest i zahtjevnost ove metode te veliki financijski izdatci zbog potreba obuke promatrača te nužnosti procjene i održavanja stupnja slaganja među promatračima (Essau i Conradt, 2006).

Iz svega navedenog može se zaključiti da je ova metoda dugotrajna i zahtjevna te se sastoji od raznih prednosti i nedostataka, no ona nam nudi mogućnost za detaljna istraživanja društvenih ponašanja u svom prirodnom okruženju, gdje se ponašanja odvijaju nesmetano.

4. TEORIJE NASTANKA AGRESIVNOSTI

Provedena su mnogobrojna istraživanja na temu agresivnosti kod djece te postoje mnoge psihološke teorije koje su se bavile problemom agresivnosti kod djece i mladeži.

4.1. Instinktivističke teorije

Glavna karakteristika instinktivističkih teorija je da agresivnost pokreće urođeni instinkt ili nagon koji je dio čovjekovog biološkog nasljeđa. Najpoznatije su: Freudova psihoanalitička teorija, Frommova teorija agresivnosti i teorija Konrada Lorenza.

4.1.1. Freudova psihoanalitička teorija

Sigmund Freud, razvio je psihoanalitičku teoriju prema kojoj smatra da je ljudska agresivnost biološki utemeljeni nagon. Isto tako, razvio je model prema kojem su suprotstavljeni nagon smrti i nagon za životom (Knežević, 2006). Agresivnost je objasnio preko djelovanja dvaju instinkta: instinkta života (Eros) i instinkta smrti (Thanatos). Djelovanje nagona smrti (thanatos) izaziva autoagresivnost ili težnju za samouništenjem, a nagon za životom (eros) usmjerava agresivnost prema drugima (Bilić, 1999). Jedan od načina oslobođenja od nagona smrti jest kroz proces sublimacije, tako da se agresivni nagoni preusmjeruju u neke društveno prihvatljive zamjene.

4.1.2. Frommova teorija agresivnosti

Ova teorija definira agresivnost kao svako ponašanje kojem je cilj da se nanese šteta drugoj osobi. Prema Frommu, postoje dvije vrste agresivnosti: benigna i maligna. Benigna agresivnost je urođena, obrambena reakcija, nužna za opstanak jedinke i vrste, dok je maligna biološki štetna i za napadača i za žrtvu, a izaziva je želja za razaranjem i uništavanjem (Žužul, 1989).

4.1.3. Teorija Konrada Lorenza

Ova teorija poznatija i kao etološka teorija, doživljava agresivnost hidraulički. Energija se nagomilava u organizmu i kada se skupi dovoljno, dolazi do eksplozije (Žužul, 1989). Prema tome, vanjski podražaji i situacija u kojoj se nalazimo ne izaziva agresiju, već pojedinac traži ili stvara objekte na koje bi mogao iskaliti u sebi već postojeću agresivnu energiju. Isto tako, Lorenz je smatrao da svi instinkti, pa i agresivni imaju određenu svrhu, a to je preživljavanje pojedinca i vrste. Kao primjer mogu se navesti životinje koje se bore s napadačima kako bi zaštitile svoje mlade, mužjaci koji se bore za svoje ženke i slično (Essau i Conradt, 2006).

4.2. Situacijske teorije agresivnosti

4.2.1 Frustracijska (F-A) teorija

J. Dollard (1939) definira frustraciju kao *osjećaj koji se pojavljuje u situaciji kada se priječi ili na neki drugi način ometa neko ponašanje koje je usmjereno prema postizanju cilja*. Ovaj model se zasniva na dvije osnove: frustracija uvijek izaziva neki oblik agresije i agresija uvijek biva izazivana nekim oblikom agresije (Essau i Conradt, 2006).

Teoriju frustracija – agresivnost istraživali su Barker i suradnici (1941), na način da su skupini djece dali privlačne igračke s kojima su se mogli igrati, nakon što su se djeca poigrala s igračkama, stavljene su prepreke kojim im je bio onemogućen pristup igračkama. Cilj je bio promatrati djecu u toj frustrirajućoj situaciji, neka djeca su se ponašala agresivno, no ipak je glavna reakcija bilo regresivno ponašanje, odnosno igra više nije bila zanimljiva djeci.

Na temelju toga, može se zaključiti da frustracija može izazvati agresivnost, ali ne mora uvijek biti tako. Ponekad frustracija može za djecu biti i motivator koji će ih još potaknuti da se još više trude.

4.2.2. Berkowitzeva modifikacija F-A hipoteze

Berkowitzeva revidirana hipoteza frustracija-agresivnost, prema kojoj se smatra da agresivno ponašanje nastaje kombinacijom unutarnjih poriva i vanjskih podražaja (Essau i Conradt, 2006). Ističe kako frustracija ne izaziva direktno agresiju već određeni oblik srdžbe, koji zatim ovisno o određenim čimbenicima, izaziva agresiju. Isto tako, uz srdžbu važni su i agresivni znaci, kao na primjer, oružje, smatra se da njegovo prisustvo olakšava pojavu agresije. Na ovoj teoriji provedena su mnoga istraživanja te se ona smatra uglavnom dokazanom (Žužul, 1989).

4.3. Teorije agresivnosti kao naučeno ponašanje

Ove teorije smatraju da je agresivno ponašanje u potpunosti naučeno ponašanje. Zillman (1979) navodi tri vrste učenja agresije: a) instrumentalno učenje, b) učenje podražaja koji se odnose na agresiju i c) socijalno učenje (Žužul, 1989). Jedna od najznačajnijih teorija ove skupine je teorija socijalnog učenja A. Bandure, on smatra da ponašanje može biti na različite načine oblikovano opažanjem i imitiranjem ponašanja drugih ljudi (Vidaković, 2013). Poznati psiholog proveo je tri istraživanja kojima je htio dokazati da se agresivno ponašanje uči promatranjem agresivnog ponašanja drugih osoba. Bandura je naglasio kako se ponašanje modela treba pravilno percipirati, promatranje treba biti aktivno kodirano i informacije pohranjene, ako kojim slučajem to ponašanje bude potrebno oponašati (Essau i Conradt, 2006).

4.4. Kognitivne teorije agresivnosti

Kognitivne teorije nadovezuju se na situacijske i socijalne teorije agresivnosti te su u psihologiji najprihvaćenije. Ove teorije smatraju da će se pojedinac ponašati agresivno ovisno o načinu na koji percipira i interpretira okolinske događaje (Eron, 1994., prema Beck, 2003., prema Rajhvajn, 2004).

Jedna od najpoznatijih kognitivnih teorija je atribucijska teorija, koja naglašava da hoće li se osoba naljutiti kao odgovor na frustraciju ovisi djelomice o tome atribuirati li namjeru kod onoga tko je njenu frustraciju izazvao, isto tako protunapad se neće javiti ako postoje olakotne okolnosti koje su poznate u trenutku provokacije (Beck, 2003., prema Rajhvajn, 2004).

5. TIJEK RAZVOJA AGRESIVNOG PONAŠANJA

Tijek razvoj agresivnog ponašanja ovisi o mnogim čimbenicima te pokazuje visok stupanj stabilnosti. Agresivno ponašanje počinje se manifestirati vrlo rano kod djece. Dijete već prije prve godine života ima razvijene neke osobine za koje smatraju da su potrebne za agresivno ponašanje, stoga neke djetetove reakcije već tada smatraju agresivnošću (Maccoby, 1980; prema Brajša-Žganec, 2003). Kod djece čiji poremećaj se često prikazuje samo u negativnim aspektima, postoji veća mogućnost da će i u starijoj dobi imati probleme kao što su neuspjeh u školi i na poslu, kršenje zakona, problemi s policijom, loši međuljudski odnosi, problemi s psihičkim zdravljem i slično. Isto tako, razvoj poremećaja u odrasloj dobi ovisi o intenzitetu poremećaja u djetinjstvu i adolescenciji, o spolu te o mnogim čimbenicima koji utječu na poremećaj (Essau i Conradt, 2006).

5.1. Razvoj poremećaja

Razvoj poremećaja najčešće započinje sa lakšim oblicima problema ophođenja pa sve do težih i češćih oblika ponašanja te se ti oblici ponašanja najčešće prenose na različita životna područja, a najčešće iz kuće u školu (Essau i Conradt, 2006).

Roditelji su model za razvoj dječjeg agresivnog ponašanja. (Brajša-Žganec, 2003). Patterson i sur. (1989) naglašavaju da problemi u ponašanju najviše započinju zbog loših odgojnih postupaka roditelja, što kod djece izaziva probleme u socijalnom ponašanju zbog čega dolazi do neuspjeha u školi i neprihvaćenosti od vršnjaka. Učenici se najčešće počinju ponašati agresivno jer smatraju da će na taj način pronaći izlaz iz teške i neugodne situacije, a ako ga okolina u takvom ponašanju svjesno ili nesvjesno podržava, upravo ta povremena agresija postat će učeniku normalan način ponašanja (Barović, 1999). Stoga učenici najčešće pronalaze društvo koje također odstupa od norme i koje je po ponašanju slično njemu.

Drugi autori smatraju da razvojni put kreće od hiperaktivnosti djeteta i njegovog teškog temperamenta što isto tako rezultira problemima u ponašanju kao što su agresivnost, krađe, bježanje iz škole, uzimanje štetnih stvari te druženje sa vršnjacima koji imaju probleme u ponašanju (Essau i Conradt, 2006).

5.2. Razvojni slijed antisocijalnog ponašanja

Essau i Conradt, (2006) navode dva razvojna slijeda antisocijalnog ponašanja: onaj koji se odražava tijekom cijelog života i onaj koji je ograničen na razdoblje adolescencije. Slijed koji se odražava tijekom cijelog života odnosi se na djecu koja pokazuju antisocijalno ponašanje u ranoj dobi i nastavljaju ga sve do odrasle dobi. Djeca koja pokazuju takvo ponašanje u ranoj dobi razvijaju ga i u adolescenciji gdje često postaju nasilni, agresivni prekidaju školovanje i slično. A u odrasloj dobi isto tako često pokazuju agresivnost, dominantnost te se teško se upuštaju u veze.

Za razliku od toga, slijed koji je ograničen na razdoblje adolescencije, prikazuje da antisocijalno ponašanje počinje kod mladih u pubertetu i traje do mladenačke dobi te se kasnije u odrasloj dobi zaustavlja (Essau i Conradt, 2006 prema Moffit i sur., 1996). Kod te djece manja je vjerojatnost da će prekinuti školovanje te imaju bolje odnose s obitelji. Neki od tih mladih uzimaju štetne stvari, krađu, stvaraju probleme s prijateljima, ali se zato u školi ponašaju u skladu s normama i pravilima te većinom postižu dobar uspjeh. Postoji mogućnost da kod nekih mladih potraje takvo ponašanje i u odrasloj dobi što je često rezultat neuspjeha kod traženja posla te uspjeha u školi. Kod tih mladih često se javljaju problemi poput ovisnosti o drogama, alkoholu, rano roditeljstvo, nezaposlenost i slično (Essau i Conradt, 2006).

5.3. Čimbenici koji utječu na tijek agresivnog ponašanja

Na tijek agresije utječe nekoliko čimbenika: rani problemi ponašanja, agresivnost, utjecaj vršnjaka i školski čimbenici.

Dob početka poremećaja je kod poremećaja ophođenja u značajnoj mjeri povezana s brojem agresivnih oblika ponašanja. Smatra se da kod dječaka u dobi od 10 godina koji pokazuju poremećaj ophođenja postoji devet puta veća vjerojatnost da će pokazivati simptom agresivnog ponašanja, nego kod onih kod kojih se poremećaj razvio kasnije (Essau i Conradt, 2006).

Općepoznato je da su kod dječaka česte tučnjave i sukobi što često dovodi do razvoja drugih poremećaja. Haapasalo i Tremblay, (1994) smatraju da čak i djeca koja nisu

sklona sukobima mogu u kasnijoj dobi pokazivati delikventno ponašanje i izazivati tučnjave (Essau i Conradt, 2006).

Škola je često jedan od čimbenika koji kod djece izaziva poremećaj ophođenja i agresivno ponašanje. „National Research Council Report on Violence“ (1993) navodi dvije karakteristike školskog okruženja koje mogu potaknuti nasilje. Do nasilja i agresivnog ponašanja može doći: kada velik broj učenika ima na raspolaganju ograničen prostor te ako se od djece zahtijeva određeno ponašanje i poštivanje određenih pravila. Upravo zbog toga često dolazi do pogoršanja školske klime i agresivnog ponašanja učenika čime dolazi do sukoba s učiteljima, koji isto tako, često znaju bit vrlo kruti i nefleksibilni.

Poremećeno ophođenje u ranoj dobi često prethodi poteškoćama u školi (Essau i Conradt, 2006., prema Tremblay i sur., 1992). Problemi u ponašanju kod djece često dovode do neuspjeha u školi, djeca osjećaju odbojnost prema školi, imaju negativni stav prema školi i obavezama.

Skupina vršnjaka može jako utjecati na ponašanje agresivnog djeteta. Agresivna djeca tijekom igre s vršnjacima često pokazuju neprikladno ponašanje tako što se svađaju, prijete, grde te isključuju drugu djecu iz igre (Essau i Conradt, 2006). Također, puno rjeđe sudjeluju u grupnim aktivnostima i druženjima u grupama te su zbog toga često izložena riziku da budu odbačena.

Parker i Asher (1987) tvrde da neprihvaćenost agresivnog djeteta od strane vršnjaka dovodi do daljnjeg ponašanja koje odstupa od pravila potiče tu djecu da se druže sa vršnjacima koji isto tako ne poštuju pravila i norme. Valja napomenuti da su veze između vršnjaka često konfliktne te da takva prijateljstva samo još više osnažuju agresivno ponašanje te često ta djeca u kasnijoj dobi uzimaju drogu i alkohol i sudjeluju u delinkventnim oblicima ponašanja (Essau i Conradt, 2006).

Još jedan važan čimbenik o kojem ovisi hoće li se djeca približavati vršnjacima s odstupajućim ponašanjem jest skrb roditelja, odnosno ako djeca nisu dovoljno pod nadzorom roditelja moguće je da će biti u društvu agresivnih vršnjaka te će lakše doći pod njihov utjecaj (Essau i Conradt, 2006).

6. ČIMBENICI RIZIKA ZA AGRESIVNO PONAŠANJE

Agresivno ponašanje značajno utječe na socijalni razvoj djece i povezano je s negativnim ishodima u kasnijoj dobi poput delinkvencije, socijalnih problema i problema mentalnog zdravlja. Postoji mnogo čimbenika rizika koji mogu biti odgovorni za djetetovu agresivnost i probleme u ponašanju. Ako te čimbenike rizika identificiramo na vrijeme, moguće je prepoznati rizičnu djecu i mlade i prije nego se problemi jave te im na odgovarajući način pomoći i usmjeriti ih. Stoga je vrlo važno poznavati čimbenike koji utječu na razvoj agresivnog ponašanja.

6.1. Obiteljski i genetski čimbenici

Problemi u ponašanju i agresivnost pojavljuju se kod nekih obitelji češće nego kod drugih, jedan od velikih čimbenika zbog čega dolazi do tog jest naslijeđe, jer djeca gledajući takvo ponašanje prenose ga na drugu generaciju. Isto tako, ako je u obitelji od prije postojala agresivnost i nasilje, postoji vrlo velika mogućnost da će i dijete iz te obitelji imati takve oblike ponašanja jer veliku ulogu igraju i geni koje dijete nasljeđuje od roditelja. Dakle, na ponašanje djeteta utječe mnogo gena, no svaki u vrlo maloj mjeri.

6.2. Majke – tinejdžerke

Kod djece majki tinejdžerske dobi, posebice neudanih, postoji velika mogućnost da budu agresivna i razviju antisocijalno ponašanje. Najveći rizik za takvo ponašanje prisutan je kod djece čije majke su u trenutku rođenja djeteta bile mlađe od 18. godina. Majke-tinejdžerke često i same imaju neke karakteristike koje utječu na dijete i njegovo ponašanje (napuštanje škole, delinkventno ponašanje...). Kod mladih majki često je prisutan i loš socioekonomski status što je još jedan rizik koji djeluje vrlo negativno na dijete što isto tako u djetetu izaziva antisocijalno ponašanje.

6.3. Psihički problemi roditelja – alkoholizam, depresija i agresivnost

Roditelji su jedan od najznačajnijih faktora socijalizacije u ranom djetetovom životu jer upravo tada djeca stječu svoja prva iskustva i izgrađuju svoje stavove. Stoga je dobar odnos između roditelja i djeteta najvažniji za pravilnu djetetovu socijalizaciju i izgradnju ličnosti (Biloglav, Skorić, Rudan, 2012).

Roditelji djece koja pokazuju antisocijalno ponašanje često posjeduju psihičke probleme kao što su: alkoholizam, agresivnost i depresija. Provedena su mnoga istraživanja po pitanju utjecaja roditelja alkoholičara na ponašanje djece. Neka istraživanja su pokazala da su kod neke djece prisutni poremećaj ophođenja te poremećaj s prkošenjem i suprotstavljanjem, dok opet druga istraživanja smatraju da nema povezanosti između roditelja alkoholičara i poremećaja ophođenja djece već je vidljiv strah kod djece (Essau i Conradt, 2006).

Jedan od bitnih čimbenika jest i to piju li oba roditelja, te spol roditelja alkoholičara. Dieker i sur. (1997) smatraju da strah i problemi u ponašanju rastu ako su oba roditelja alkoholičari. Kod djece čije su majke alkoholičarke postoji veći rizik da djeca imaju probleme u ponašanju nego kod djece čiji su očevi alkoholičari (Essau i Conradt, 2006).

Smatra se da kod psihičkih smetnji djece i poremećaja ophođenja veliku ulogu ima depresija roditelja. Depresija, posebice depresija kod majki ima vrlo negativan utjecaj na dijete jer izaziva negativnu interakciju između majke i djeteta te otežava izgrađivanje odnosa između majke i djeteta, što kod djeteta pobuđuje potrebu za antisocijalnim ponašanjem i agresivnošću.

„Agresivnost i antisocijalno ponašanje češće se pojavljuju u jednoj generaciji, a također ponekad zahvaćaju i više generacija jedne obitelji“ (Frick i Jackson, 1993; prema Essau i Conradt, 2006, str.122). Vrlo je često slučaj da su djeca „slika“ svojih roditelja kada su bili u njihovoj dobi, veliki čimbenik u tome jesu geni ali isto tako i ponašanje roditelja koje ima veliki utjecaj na dijete.

Još jedan čimbenik rizika je kriminalitet roditelja koji isto tako utječe na ponašanje i agresivnost djeteta. „*U djece čiji su otac i majka skloni kriminalu postoji povećan rizik da i sami razviju takvo ponašanje.*“ (Robbins i sur., 1975; prema Essau i Conradt, 2006, str.122). U obiteljima u kojima je prisutan kriminal često vladaju negativni odnosi što ima veliki utjecaj na dijete pa ono ne vidi ništa pozitivno što ga ne bi tjeralo na antisocijalno ponašanje i izazivalo kod njega agresivnost.

6.4. Odnos roditelj – dijete

Kvaliteta veze djeteta s roditeljima uvjet je za izgradnju djetetove osobnosti i te jedan od čimbenika rizika od razvoja psihičkih poremećaja te poremećaja ophođenja (Essau i Conradt, 2006). Od roditelja se očekuje da ispune emocionalne i tjelesne potrebe djeteta kako bi dijete izgradilo svoju osobnost te kako ne bi imalo probleme u ponašanju. Dijete neće biti agresivno ako nije izloženo agresiji u obitelji, ako nije zanemareno, odbačeno, već se mora osjećati voljeno, sigurno, prihvaćeno kako bi izgradilo povjerenje prema roditeljima (Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Dijete već tijekom prve godine života zna da kada je umorno, gladno, razdraženo, plače i traži osobu koja se o njemu brine te se na taj način stvara bliskost između roditelja i djeteta. Nakon nekog vremena djeca počinju primjećivati kakvo ponašanje izaziva željene reakcije kod roditelja te na taj način prilagođavaju svoje ponašanje i stvaraju veze koje znaju biti različite kvalitete.

Kod odnosa roditelja i djeteta postoje dvije vrste vezivanja: sigurno vezivanje i nesigurno vezivanje. Sigurna veza se razvija kada roditelji brinu o potrebama djeteta i reagiraju na sve potrebe djeteta.

Dok kod nesigurnog vezivanja roditelji ne vode brigu o djetetu i njegovim potrebama, već se ponašaju nametljivo. Upravo zbog nesigurnog vezivanja djeca se počinju ponašati agresivno, a razlog je traženje pažnje koju ne dobivaju pozitivnim ponašanjem, pa smatraju da će jedino na takav način privući pažnju roditelja.

Djeca s nesigurnim vezivanjem će se i u društvu ponašati neprijateljski i nepovjerljivo te će na svijet gledati neprijateljski (Essau i Conradt, 2006). Isto tako,

Allen i sur. (1996) tvrde da djeca koja u dobi od 14 godina imaju nesigurnu vezu s roditeljima, u dobi od 25 godina češće su povezani s kriminalom nego djeca koja su imala sigurnu vezu s roditelj

Prema nekim istraživanjima u većini obitelji agresivne djece postoje obiteljski procesi prisile. U takvim obiteljima prevladava neprijateljstvo i loši odnosi i vrlo često nema suradnje. Roditelji koji primjenjuju agresivnost u odgoju većinom grde svoju djecu, kažnjavaju ih i prijete im, te vrlo često neposlušnost rješavaju tjelesnim kažnjavanjem više nego objašnjavanjem i poučavanjem, što kod djece izaziva frustraciju te se zato isto tako ponašaju prema svojim vršnjacima (Živković, 2006). Takve obitelji rješenje vide u agresivnom ponašanju. Djeca iz takvih obitelji često su nasilna te vrlo često kasnije postaju delinkventi.

Prema teorijama socijalnog učenja u takvim okolnostima djeluju dva procesa. U prvom procesu, roditelji svojoj djeci modeliraju agresivno ponašanje, a djeca to odmah oponašaju, dok u drugom procesu roditelji imaju sa svojom djecom takav odnos koji sam izaziva i podržava agresivnost. U takvim obiteljima prevladava neprijateljstvo i negativna klima, nema suradnje, roditelji uglavnom grde i kažnjavaju svoju djecu, prijete im, prigovaraju, a djeca ih ne slušaju i ignoriraju (Vasta, Haith, Miller, 2005).

Kod ponašanja djeteta veliku ulogu ima nepovoljan utjecaj obitelji, jer djeca postaju nasilna i agresivna upravo zbog negativnih utjecaja koji pobuđuju kod djeteta takvo ponašanje. Neki od tih utjecaja jesu: nasilje u obitelji, tjelesno kažnjavanje djeteta, zanemarivanje djeteta, sukobi između supružnika, nedosljednost u pravilima ponašanja i kažnjavanju i slično (Krug i sur., 2004 prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Upravo zbog tih utjecaja djeca postaju agresivna i opiru se roditeljima što dovodi i do negativnog ponašanja djeteta. To negativno potkrepljenje vidljivo je u situaciji kada roditelj nešto zatraži od djeteta, no dijete taj zahtjev odbija napraviti ili ga ignorira, a roditelj se ne zna izboriti za ispunjenje tog zahtjeva.

Moguće je da će doći do sukoba ako roditelj počne grditi dijete, a dijete ne promijeni odluku što samo može rezultirati još većim problemom u odnosu dijete – roditelj. Najčešće se roditelji povlače iz takve situacije, tako da će dijete i ubuduće reagirati tako jer je primijetilo da na taj način može izbjeći zahtjeve roditelja. Na taj način dijete uči da mu negativno ponašanje osigurava uspjeh.

No, isto tako, može doći i do agresivnog ponašanja roditelja prema djetetu i dijete ispuni zahtjev, to ponašanje dovodi do negativnog potkrepljenja, jer je roditelj izbjegao neugodnu situaciju kako bi došao do svog cilja i izbjegao neposluh djeteta. Tako se između roditelja i djeteta razvija uzajamni odnos koji se razvija postupno te se učvršćuje u obiteljima gdje su djeca agresivna, a djeca uče da pomoću prisile mogu kontrolirati roditelje i na taj način dobiti što žele čime razvijaju antisocijalne oblike ponašanja. Takvo ponašanje djeca počinju primjenjivati i u školi i društvu (Essau i Conradt, 2006).

6.5. Socioekonomski status

Loš socioekonomski status obitelj također je jedan od čimbenika rizika za razvoj agresivnosti i antisocijalnog ponašanja. Mnoga djeca se upravo zbog nepovoljnog socioekonomskog statusa osjećaju manje vrijednima pa zbog toga pokušavaju na druge načine privući pažnju, a najviše agresivnim i antisocijalnim ponašanjem.

Neki autori smatraju da socioekonomski status nije izravan uzrok problema ponašanja kod djece već da on može samo djelomično utjecati uz druge čimbenike. Međutim, postoje slučajevi gdje su obitelji koje imaju male prihode često prisiljene živjeti u lošijim susjedstvima gdje je prisutan kriminal i delinkventno ponašanje što vrlo često utječe na ponašanje djece.

Nizak socioekonomski status utječe i na roditelje te na njihove odgojne postupke, roditelji su često frustrirani, neraspoloženi padaju u depresiju i slično, pa sve manje obraćaju pažnju na djecu, zanemaruju ih što isto tako nepovoljno utječe na djecu te pridonosi razvoju agresivnog ponašanja (Essau i Conradt, 2006).

6.6. Temperament

Još jedan čimbenik rizik jest temperament koji je definiran kao „*konstitucijski uvjetovane individualne razlike u emocionalnoj i motoričkoj spremnosti na reakciju,*

pozornost i samoregulaciju“ (Rothbart i Bates, 1998; prema Essau i Conradt, 2006, str.133).

Neka djeca se rađaju s „teškim“ temperamentom, takva djeca plaču, gnjave te zahtijevaju mnogo više nego druga djeca. Vrlo često je ta osobina stabilna tijekom cijelog djetinjstva (Vasta, Haith, Miller, 2005). Temperament djeteta vidljiv je od najranije dobi te se s odrastanjem samo razvija i pokazuje u raznim životnim situacijama.

Thomas i Chess (1997) definirali su tri tipa sheme temperamenta:

- „Jednostavan temperament“ imaju ona djeca koja su uvijek dobro raspoložena i koja se lako prilagođavaju svim situacijama te imaju predvidljiv ritam jela i spavanja.
- Kod djece čiji je temperament obilježen sporijom „fazom zagrijavanja“ prevladava oprez u novim situacijama, ali kada istraže situaciju brzo se prilagode te isto tako imaju predvidljiv ritam jela i spavanja.
- A djeca koja imaju „težak temperament“ vrlo su negativna, nemirna, emotivno labilna i ne mogu dugo održavati pažnju. Mnoga istraživanja su pokazala da djeca s teškim temperamentom u ranoj dobi su u kasnijoj dobi pokazivala probleme u ponašanju (Essau i Conradt, 2006).

Iako naša osobnost nije određena samim našim rođenjem, svi imamo urođeni temperament da budemo otvoreni i društveni ili pak stidljivi i povučeni, isto tako neka djeca imaju težak temperament, a neka ne (Biloglav, Skorić, Rudan, 2012). Iako su djeca s teškim temperamentom vrlo negativna, teško ih je disciplinirati i utjecati na njih, smatra se da sam temperament djeteta nije dovoljan čimbenik za nastanak problema ophođenja i agresivnosti, najčešće temperament povezan s drugim problemima (problemi u obitelji, odrastanje u okruženju gdje vlada kriminal...) dovodi do agresivnosti i problema ophođenja kod djeteta.

Još jedna dimenzija temperamenta jest ponašanje djeteta koje „traži uzbuđenje“. Takva djeca su vrlo sigurna u sebe, impulzivna, društvena, pričljiva, hrabra, no nedostatak je što teško mogu obuzdati svoje ponašanje i teško uče iz vlastitog iskustva. Dokazano je da su djeca s visokim stupnjem takvog ponašanja često bila

agresivna, imala probleme ophođenja, sudjelovala u kriminalu i delikventnim ponašanjima, za razliku od djece koja imaju nizak stupanj takvog ponašanja Raine i sur., 1998; Ruchkin i sur., 1998; prema Essau i Conradt, 2006).

6.7. Utjecaj masovnih medija

Prema tvrdnjama nekih autora djeca osnovnoškolske dobi koja često gledaju na televiziji ili filmovima nasilje, u kasnijoj dobi odnosno u dobi adolescencije postaju nasilni, a u odrasloj su dobi često u sukobu s društvom te su povezani s kriminalom. Osobito na djecu djeluju filmovi i serije koje prikazuju nasilne prizore ubijanja i mučenja, gdje se nasilnici ne prikazuju kao negativci te gdje uspješno izbjegavaju kaznu i osudu (Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Zahvaljujući televiziji i nasilju na televiziji, djeca postaju tolerantnija prema agresiji i manje im smeta (Vasta, Haith, Miller, 2005).

Neke studije potvrđuju da nasilje na televiziji može imati dugoročan i kratkoročan utjecaj na djecu. Kratkoročan utjecaj objašnjava se modelom „podražaj – reakcija“, što znači da djeca oponašaju ponašanje filmskog junaka bio on nasilan ili ne. No, mnogo veći utjecaj ima dugoročno primanje agresivnosti iz filmova koja djeca primaju kao vlastita shvaćanja i tumačenja stvarnosti. Dugoročni utjecaj djeluje na stvaranje klime koja je tolerantnija prema nasilju i agresivnosti, pa će stoga djeca češće primjenjivati nasilje u rješavanju problema (Mlinarević, 2004).

Provedena su mnoga istraživanja gdje su neki autori htjeli utvrditi djelovanje televizije na razvoj i ponašanje djeteta. Prvo istraživanje provedeno je na način da je promatrano ponašanje djeteta prije i nakon gledanja nasilnog filma, gdje je utvrđeno da agresivni i nasilni filmovi u maloj mjeri povećavaju agresivno ponašanje djeteta. Zatim je provedeno dugoročno istraživanje gdje se htjelo utvrditi da gledanje nasilnih sadržaja u ranoj dobi povećava agresivno ponašanje u kasnijoj dobi, te se na kraju utvrdilo da nasilni sadržaji imaju blagi utjecaj na kasnije nasilničko ponašanje. A u trećem istraživanju dugoročno su se promatrale promjene ponašanja u područjima sa i bez pristupa televiziji gdje je utvrđeno da gledanje televizije

povećava nasilničko i agresivno ponašanje. Sva ova istraživanja su kritizirana iz različitih razloga jer se smatra da gledanje takvih programa ovisi i o roditeljima, njihovom ponašanju i odgovarajućim nadzorom nad djetetom te se isto tako kritiziralo da sve ono što se događa na televiziji je zapravo prisutno i u stvarnosti i okružuje nas svakodnevno (Essau i Conradt, 2006).

Čudina-Obradović i Obradović (2006) smatraju da gledanje nasilnih programa povećava kod djeteta nesigurnost, nepovjerenje i strah od društva, a smanjuje djetetovu osjetljivost za tuđe osjećaje i patnju te smatraju da te osobine uzrokuju nastanak agresivnog ponašanja. Kod masovnih medija javljaju se još i utjecaji videoigara i glazbe na ponašanje djeteta. Naime, glazba i tekstovi koji obiluju psovkama i ružnim riječima mogu u velikoj mjeri utjecati na ponašanje djeteta, na njegove osjećaje i misli.

Isto tako, videoigre omogućuju djetetu potpuno uživanje u svijet nasilja, poistovjećivanje s nasilnikom te se smatra da videoigre još više utječu na razvoj agresivnog ponašanja kod djeteta, nego drugi mediji.

6.8. Kulturni čimbenici

Različite kulture i kulturni čimbenici također imaju veliki utjecaj na razvoj agresivnog i antisocijalnog ponašanja. Važan preduvjet razvoja antisocijalnog ponašanja jest socijalizacija djece koja se razlikuje u mnogim kulturama te se smatra da na takvo ponašanje nemaju nikakav učinak gustoća naseljenosti, tehnološki napredak i materijalno blagostanje. U zemljama gdje je prisutna veća gustoća naseljenosti i veća povezanost između ljudi, prisutna je vrlo niska stopa nasilja (Essau i Conradt, 2006).

7. PSIHOLOŠKE INTERVENCIJE AGRESIVNOG PONAŠANJA

Kako bismo zaštitili djecu odnosno njihov razvoj i odgoj te pomogli obiteljima potrebno je provoditi određene intervencije kada se uoče određeni problemi u ponašanju djeteta. Postoje tri programa, dokazani istraživanjima, koji su predstavljeni kao tretmani koji utječu na smanjenje problema ophođenja kod djece.

7.1. Program potkrepljenja

Ovaj program je baziran na prije spomenutom, Skinnerovom učenju operantnim uvjetovanjem, gdje se pozitivno potkrepljuju poželjna ponašanja, a negativno nepoželjna ponašanja.

Poremećaj ophođenja nastaje kada djeca ne nauče na pravilan način kontrolirati svoje ponašanje, a do toga najčešće dolazi zbog odrastanja u okruženju koje negativno utječe na djecu te pritom roditelji ne mogu pratiti i kontrolirati ponašanje svog djeteta pravilnim posljedicama. Upravo zbog toga nastaju programi potkrepljenja gdje se stvara pravilno, korektivno okruženje koje pomaže djetetu da nauči kontrolirati svoje ponašanje u skladu sa zahtjevima i očekivanjima okruženja (Essau i Conradt, 2006). Programi potkrepljenja pomažu djetetu na način da postavljaju jasne ciljeve za jačanje pozitivnog ponašanja djeteta i slabljenje lošeg, negativnog ponašanja te isto tako predstavljaju metodu za vođenje djeteta u smjeru tih postavljenih ciljeva. Programi negativnog potkrepljenja agresivnog ponašanja i pozitivnog potkrepljenja neagresivnog ponašanja pomažu djetetu u jačanju njegove svijesti o dobrim i lošim ponašanjima te poticanju primjene manje agresivnih oblika ponašanja.

Jedna od takvih metoda jest Token sustavi odnosno tehnika žetoniranja, u kojoj se pokušava popraviti ponašanje djeteta na način da mu se za svako iskazano željeno ponašanje daje tzv. žeton (dogovoreni znak u tablici, naljepnica...), zatim se ti žetoni skupljaju te se kasnije mijenjaju za neku nagradu. Upravo ova tehnika dovodi najbrže do promjene i željenog ponašanja djeteta. No, negativna strana ove tehnike jest neprirodnost i teško generaliziranje efekata (Vučinić, 1987).

Naime, djeca koja rade nešto samo zato jer znaju da će za to dobiti žeton neće znati takvo ponašanje primijeniti i u stvarnosti, što opet s druge strane neće imati utjecaj na promjenu ponašanja djeteta.

Stoga se neki programi potkrepljenja ne čine učinkoviti i potrebno je tražiti druge programe koji su možda primjereniji, no najvažnije je da svaki program bude individualan i napravljen za svako dijete pojedinačno, u pogledu izabranih ciljeva, prikladnih vrsta potkrepljenja i motivirajućih kazni.

No, utvrđeno je da je teško pronaći metode koje bi promjene kod ponašanja djeteta na temelju programa potkrepljenja mogle prenijeti i na druge životne situacije (Essau i Conradt, 2006).

7.2. Program za roditelje

Program za roditelje je oblik intervencije koji se temelji na socijalnom učenju. Cilj ovakvog programa jest naučiti roditelje kako razviti odgovarajuće programe potkrepljenja te ih znati primijeniti u svom domu (Essau i Conradt, 2006). Najčešće dolazi do potrebe takvih programa upravo zato jer roditelji ne znaju stvoriti odgovarajuće ozračje za svoju djecu koje je njima potrebno i neophodno.

Naime, u današnje vrijeme, roditelji se susreću sa situacijama koje u njihovom djetinjstvu nisu postojale pa je za njih to novost i ne znaju se nositi s time na pravilan način, a promjene u okruženju su svakodnevne (Stričević, 2011).

Nadalje, još jedan cilj ovog programa jest ojačati obiteljske veze, gdje se roditelje upućuje na komunikaciju između članova obitelji, tjelesnu bliskost, suradnju, provođenje zajedničkog vremena kada god je moguće te zajedničko rješavanje problema unutar obitelji.

Ovi programi većinom žele putem vježbi ojačati roditeljske sposobnosti, steći povratne informacije i savjetovanja. A provode se pomoću raznih didaktičkih prezentacija, predavanja, pisanih materijala, razgovora između roditelja i stručnjaka i slično.

Prema Stričević (2011), zadaci obrazovanja roditelja su: poučavati roditelje strategijama pomoći djeci u stjecanju razvojnih vještina, pomoći roditeljima snalaziti se s djecom u svakodnevici te ojačati vještine koje su potrebne u dječjoj igri i interakciji s njima. Programi većinom započinju učenjem roditelja pozitivnim strategijama kontrole, pri čemu se koristi pozitivno potkrepljenje pomoću čega djeca uče prosocijalno učenje i sposobnost prilagodbe. Ovi programi isto tako naglašavaju i dosljedne oblike discipliniranja pri čemu je dozvoljeno malo pokazivanje moći ako je potrebna kazna, te se naglašava da nije važna težina kazne, već njena dosljedna primjena (Essau i Conradt, 2006).

Iako se većina programa za roditelje provodi kod kuće, postoje i neki organizacijski oblici programa za roditelje: škola za roditelje, tečajevi, radionice, predavanja, savjetovališta, tribine, igraonice ili radionice za djecu i roditelje ili dolazak stručnjaka u obitelj (Stričević, 2011).

Program za roditelje ima niz prednosti, ali i nedostataka. Djeca, čiji su roditelji sudjelovali u programu, pokazala su bolju sposobnost prilagodbe nego djeca čiji roditelji nisu sudjelovali (Essau i Conradt, 2006). Program ne utječe pozitivno samo na djecu, već i na roditelje kojima se pomoću programa smanjio stres i depresija. No, isto tako program iziskuje stalno sudjelovanje na sastancima što zna biti vrlo naporno i teško ostvarivo za roditelje koji su pod stresom, imaju bračne konflikte ili psihičke smetnje. Još jedan činitelj koji utječe na uspjeh programa je dob djeteta. Naime, što je dob djeteta veća to je manja mogućnost učinkovitosti programa.

7.3. Kognitivno – bihevioralni pristup

Još jedan oblik terapije je kognitivno-bihevioralni pristup koji razvijen s ciljem suzbijanja nedostataka koji su povezani sa socijalnim kognicijama i socijalnim rješavanjem problema. Kod djece koja imaju problem ophođenja, istraživanja su dokazala da kod njih postoje nedostaci kod prerade socijalnih informacija, odnosno kod interpretiranja i kodiranja socijalnih podražaja, kod razumijevanja razvoja

socijalnih ciljeva i prikladnih reakcija te odlučivanja o prikladnim reakcijama i kako ih ostvariti (Essau i Conradt, 2006).

Dok su neka agresivna djeca sklona nejasne i provokativne situacije interpretirati odmah kao neprijateljske i na njih reagirati agresivnim postupcima, druga agresivna djeca su sklona povezati svoje agresivno ponašanje sa pozitivnim ishodom što ih još više i češće potiče na agresivno ponašanje.

Kognitivno-bihevioralni program sadrži mnoge metode koje pomažu djetetu u rješavanju impulzivnih i bijesnih reakcija. Djeca uče na način da prolaze niz koraka rješavanja problema tako što moraju prepoznati problem, odmjeriti reakcije i zatim odabrati najprikladnije reakcije za rješavanje problema. Na taj način djeca uče kako se nositi s problemima koji mogu nastati u komunikaciji s vršnjacima. Mogući nedostatak kognitivno-bihevioralnih programa jest u tome što je pitanje kako postići da sposobnosti koje dijete razvije unutar programa, prenese i na svoje okruženje izvan terapije te da ih zadrži i nakon što terapije završe. Kako bi se te sposobnosti što dulje zadržale važno je da se takvi programi provode i u djetetovom okruženju i to uz sudjelovanje osoba iz djetetovog okruženja, poput učitelja i roditelja (Essau i Conradt, 2006).

Petermann i Petermann (1999), proveli su program rada s agresivnom djecom koji se temeljio na kognitivno-bihevioralnom pristupu. Program je proveden kod djece u dobi od 7 do 13 godina, te na njihove roditelje i učitelje.

Program se provodi u razdoblju od šest do osam mjeseci tijekom kojeg se provode pojedinačni rad i grupni rad s djecom te savjetovanja s učiteljima i roditeljima.

Cilj ovog programa je kontrolirati bijes i ljutnju, opustiti se, opažati okolinu, izboriti se za sebe bez agresivnog reagiranja, suosjećati sa drugima, pomagati im i surađivati, a program je sastavljen od niza elemenata prilagodbe ponašanja, izgradnje odnosa s vršnjacima, igranja uloga te savjetovanja namijenjenog roditeljima (Essau i Conradt, 2006). Smanjivanju agresivnosti poprilično mogu pridonijeti i vježbe opuštanja, od vježbi opuštanja predlažu se one za progresivno opuštanje – kratkotrajno čvrsto naprezanje i dugo opuštanje. Još jedan način suzbijanja agresivnog ponašanja jesu različite komunikacijske i kontaktne igre koje imaju zadaću da se druge bolje upoznaju te da ih se prihvati i nauči živjeti s ljudima i primjereno komunicirati, čime se

istovremeno izgrađuje i osjećaj osobne vrijednosti (Bilić, 1999). U središtu učenja agresivnog ponašanja učenje po modelu i učenje na osnovi potkrepljenja te isto tako smatraju da veliki utjecaj ima i obitelj.

Program se provodi pomoću raznih postupaka istraživanja koja su razvili autori tako što su postavili indikacije na 3 razine „Stavovi“, „Oblici ponašanja“ i „Okolinski uvjeti“. Tijekom provedbe programa ne promatraju se samo djeca, već i njihovi roditelji te se najprije ispituju čimbenici koji izazivaju agresivno ponašanje i održavaju ga. Nakon što se utvrde sve indikacije započinje rad s djetetom, a rad se dijeli na pojedinačni (s terapeutom), grupni rad (gdje se provode seanse sa troje do četvero djece koja igraju uloge novog ponašanja) te upoznavanje u grupi djece (djeca se sastaju bez terapeutovih uputa).

Svaka seansa sadrži četiri komponente, zajedno se procjenjuje detektivski upitnik sa zadacima za samoopažanje i vježbanje ponašanja, zatim slijedi autogeno uvježbavanje te učenje kroz igranje uloga i na kraju djeca dobiju vrijeme za igranje.

A kako bi to što su naučila znala primijeniti u svakodnevicu, djeca dobivaju zadatke za vježbanje ponašanja. Dok zadatak roditelja jest dolaziti na savjetovanja u okviru pet susreta, a šesti služi za provjeru. Što se tiče učitelja, sve ovisi o zainteresiranosti škole i želje za uključivanjem i suradnjom, dakle učitelji koji su zainteresirani uključuju se u program u sklopu dva posjeta, u početnoj i završnoj fazi programa (Essau i Conradt, 2006).

7.4. Program učenja socijalne kompetencije

Posljednjih godina stručnjaci naglašavaju važnost razvoja djetetovih socijalnih kompetencija kroz školovanje, te smatraju da se one mogu naučiti kroz programe koji su integrirani u školski kurikulum (Samarin, Takšić, 2009).

Program učenja socijalne kompetencije usmjeren je na smanjenje agresivnog i eksternaliziranog ponašanja (vikanje i svađanje), ispravljanje kognitivnih izobličenja, poticanje prosocijalnog ponašanja (suradnja i dijeljenje s drugima) te reguliranje samokontrole i emocija. U središtu programa je dijete, a cilj je potaknuti socio-emocionalne sposobnosti kod djeteta (Essau i Conradt, 2006).

Kada bi se u školama primjenjivale aktivnosti koje bi bile usmjerene na socijalne ali i emocionalne potrebe učenika, učenici bi se ponašali manje agresivno, bili bi motivirani za učenje te bi poboljšali svoja školska postignuća.

Bloomquist i Schnell (2002), navode niz sposobnosti koje obuhvaća program učenja socijalne kompetencije:

- **Uvježbavanje ophođenja i komunikacije** – djeca uči neverbalne komunikacijske sposobnosti, uče postavljati pitanja, slušati druge, izraziti svoje osjećaje i slično.
- **Emocionalni odgoj** – djeca uče kontrolirati svoje emocije i ponašanje
- **Razumijevanje tuđeg stajališta** – uče kako drugi misle i osjećaju na način da razgovaraju o izrazima lica drugih, držanju tijela te tako dolaze do nekih zaključaka
- **Razumijevanje atribucija** – uče prepoznati namjere drugih i interpretirati situacije kroz igranje uloga, rasprave, promatranje drugih
- **Vježbe samoopažanja i samoprocjene** – djeca uče promatrati sami sebe i procijeniti vlastito ponašanje.
- **Učenje rješavanja problema** – uče djecu kako pristupiti problemu i kako ga učinkovito riješiti
- **Učenje samoverbalizacije** – upućuje djecu kako pomoću razgovora samih sa sobom regulirati svoje ponašanje
- **Vježbe kontroliranja ljutnje** – uče djecu kako prepoznati osjećaj ljutnje i bijesa te vlastite reakcije i kako se s time nositi.

Cilj ovih programa jest učiniti djecu otpornima na razne psihičke probleme poput depresivnosti, nasilja, delinkvencije i sl. i to poticanjem i razvijanjem različitih vještina poput upravljanja i prepoznavanja vlastitih i tuđih emocija, kontrole reakcija, prosocijalnog ponašanja...(Samarin, Takšić, 2009).

8. PSIHOLOŠKE PREVENCIJE AGRESIVNOG PONAŠANJA

Poznato je da se do sada velika pozornost pridavala liječenju djece i mladih s poremećajima u ponašanju, no danas se sve veća pažnja pridaje prevenciji agresivnog ponašanja te ona ima sve veću ulogu.

8.1. Prevencija agresivnog ponašanja

Većina djece tijekom odrastanja pokazuju određene poremećaje u ponašanju, osobito agresivnost i nasilje. No, hoće li doći do ozbiljnog razvoja takvog ponašanja ovisi o pravodobnoj procjeni i prevenciji.

Mnogi istraživači koji istražuju područja prevencijske znanosti pristupaju prevenciji kao podupiranju jakosti i povećanja snage individualnih i okolinskih čimbenika.

Kao što je poznato, postoje mnogobrojni uzroci koji dovode do agresivnog ponašanja i zbog toga je važno obratiti pozornost na različite uvjete u kojima nastaje takvo ponašanje, stoga je od opće važnosti pronaći načine kako spriječiti agresivno ponašanje djece. Prevencija agresivnog i nasilnog ponašanja obuhvaća nekoliko programa koji nude mogućnost smanjenja čimbenika rizika i povećanje zaštitnih čimbenika kod djece koja pokazuju rizik za razvoj problema u ponašanju.

Postoje dvije vrste programa prevencije, a to su primarni i sekundarni, kojima je cilj preduhitriti pojavu poremećaja i suzbiti ju. Kod primarnog programa prevencije nastoji se utjecati na suzbijanje razvoja poremećaja te se potiče tjelesno i psihičko zdravlje djeteta, dok su sekundarne mjere prevencija usmjerene na djecu koja već pokazuju blage oblike poremećaja ponašanja i gdje postoji rizik od daljnjeg razvoja poremećaja. Iako postoji mnogo preventivnih programa, svima je zajednički cilj razviti otpornost djece i mladih te izgraditi socijalnu kompetentnost kod djece (Essau i Conradt, 2006).

Kod prevencije, prvenstveno treba ispitati obiteljsku situaciju i pomoći roditeljima kako bi oni mogli pomoći svojoj djeci. Roditelji kojima je potrebna pomoć mogu se obratiti raznim institucijama za pomoć, iako se većina najprije obraća za pomoć školi

koju pohađa njihovo dijete, gdje ih ta škola upućuje dalje i nudi im pomoć. S druge strane, uz obitelj veliku ulogu u izgradnji ličnosti djeteta ima i škola. Škola najčešće postiže najbolje uspjehe kod pomoći djeci i suzbijanju agresivnog i neprihvatljivog ponašanja, upravo zbog toga što ona pomaže obitelji u odgoju i obrazovanju njihovog djeteta (Rumpf, 2006). Naime, jednako kao i u obiteljskom domu, agresija se razvija i u školi, stoga ju je potrebno u školi ukloniti uz pomoć učitelja i stručnih suradnika. No, nažalost, učitelji nisu dovoljno osposobljeni i educirani za takve probleme, ali njima se ipak pridaje najveća važnost kod rješavanja takvih problema. Isto tako, kako bi škola pomogla djetetu u uklanjanju agresivnosti, potrebno je smanjiti i očekivanja roditelja što se tiče ocjena (Rumpf, 2006). Naime, upravo loše ocjene i problemi s učenjem izazivaju kod djece frustracije koje naposljetku najčešće rezultiraju agresivnošću i nepoželjnim ponašanjem.

8.2. Uloga učitelja u prevenciji agresivnosti

U osnovnim školama nedovoljno se govori o ulozi učitelja u prevenciji agresivnosti učenika jer je naglasak najviše stavljen na stručne suradnike u školi (pedagoge i psihologe) te se od njih najviše očekuje, a time se ujedno sve manja pažnja pridaje učiteljima. Naime, učitelji provode najviše vremena s učenicima, najviše su povezani sa njima i najbolje ih poznaju te se upravo zbog toga smatra da su oni najkompetentniji za suradnju s učenicima koji imaju probleme u ponašanju, naravno uz suradnju sa stručnim suradnicima i roditeljima.

Unutar odgojno-obrazovnog procesa može se govoriti o pedagoškoj trihotomiji poremećaja u ponašanju: fenomenologiji, etiologiji i pedagoškoj prevenciji.

Prema Opiću (2008), preduvjeti za stajalište da je primarna zadaća na učiteljima da provode učinkovitu pedagošku prevenciju poremećaja u ponašanju proizlaze iz sljedećih stajališta:

- učitelji provode najviše vremena s učenicima pa se ujedno smatra da ih ponajbolje poznaju
- poznavajući potrebe, strahove, interese svojih učenika te njihove roditelje, učitelji su sposobni saznati razloge određenog ponašanja

- tijekom nastave učitelji mogu najbolje uočiti modalitete i intenzitet određenog ponašanja
- razina afilijacije najbolje je ostvariva između učenika i učitelja

Upravo je škola mjesto gdje učenici odrastaju, izgrađuju svoje stavove i mišljenja te je zbog toga škola jedan od čimbenika nastanka rizičnog ponašanja kod djece, a zadatak učitelja je unaprijed prepoznaju rizične čimbenike i uklone ih kako ne bi došlo do agresivnosti kod učenika te da isto tako pokušaju ukloniti agresivno ponašanje kod onih učenika koji ga već manifestiraju.

Agresivni učenici imaju često potrebu za pažnjom, dominacijom, iskazivanjem moći unutar razreda čime druga djeca postaju žrtve tog ponašanja, ali isto tako time se stvara i negativna slika kod ostalih učenika koja im govori da se agresivnošću dolazi do određenog statusa u razredu što kod nekih učenika pobuđuje isto takvo ponašanje. Stoga, agresivnost u školama treba shvatiti ozbiljno i pokušati ju ukloniti i suzbiti, gdje opet veliku ulogu ima učitelj.

No, postoje slučajevi kada se učitelji ne znaju nositi s takvim slučajevima i ne znaju se pravilno postaviti što kod takvih učenika povećava njihovu moć i njihov poticaj da manipuliraju ostalima. Upravo takvo ponašanje učitelj mora spriječiti kako ne bi došlo do sve veće agresivnosti među učenicima, jer svako odgađanje provođenja prevencije, kasnije smanjuje mogućnost njene učinkovitosti (Opić, 2008).

Kao što je već spomenuto, upravo je odgojno-obrazovni proces (nastava) mjesto koje pruža učiteljima mogućnost da preventivno djeluju, a tijekom provođenja prevencije potrebno je:

1. determinirati ponašanje učenika odnosno rano uočiti agresivno ponašanje kod učenika jer upravo rano uočavanje fizičke agresivnosti preduvjet je za učinkovitu provedbu prevencije
2. istražiti uzroke manifestiranja fizičke agresivnosti što pomaže učitelju kod smanjenja etioloških čimbenika te se upravo ovdje naglašava važna uloga učitelja jer su upravo oni ti koji najprije mogu uočiti uzroke nekog ponašanja

3. nastavni plan i program prilagoditi potrebama i mogućnostima učenika jer jedan od uzroka određenog ponašanja mogu biti i loše ocjene zbog čega često bježe s nastave, lažu...Upravo zato učitelji moraju prilagoditi gradivo za takve učenike u skladu s njihovim mogućnostima i sposobnostima.
4. Potrebno je isto tako uključiti u prevenciju i stručne suradnike koji su obrazovani za rad s djecom, te svojim znanjem i sposobnostima moraju ujedno biti i podrška učiteljima u provođenju pedagoške prevencije.
5. Potrebno je pojačati suradnju i odnos učitelja i učenika i to na način stjecanja obostranog povjerenja. Upravo kada učenik stekne učiteljevo povjerenje i određeni uzor tada će se i sam početi ponašati u skladu s pravilima te će smanjivati agresivno ponašanje
6. Još jedan važan oblik pedagoške prevencije jest uloga učitelja u motivaciji učenika. Uloga učitelja je ovdje vrlo važna upravo zbog poznavanja učenika, njihovih mogućnosti, želja, sposobnosti, uzroka ponašanja te na taj način mogu najlakše pronaći načine za suzbijanje agresivnosti (Opić, 2008).

Općenito je u interesu cijelog društva da se više pažnje posveti prevenciji fizičke agresivnosti kao oblika rizičnog socijalnog ponašanja učenika te da se ona ukloni iz zajednice. Vrlo često učitelji koriste represivne mjere samo permanentno što ne pridonosi u dugotrajnom tretmanskome smislu, već učitelj treba koristiti drugačije metode koje će dugoročno utjecati na učenike, a jedna od tih jest afilijacija učitelja i učenika.

Neki autori navode da je afilijacija univerzalan motiv za prijateljstvom. Stoga se smatra da učitelj i učenik trebaju izgraditi odnos baziran na obostranom povjerenju čime će učenik početi prihvaćati modele neagresivnog ponašanja.

Kako bi realizacija afilijacije učenika i učitelja bila uspješna, učitelj mora obratiti pozornost na sljedeće preventivne faktore: poznavanje uzroka i obiteljske situacije, usmjeravanje učenika na neagresivno ponašanje i uklanjanje loših stavova, kontrola učenikovih negativnih emocija, kažnjavanje učenikovih postupaka koji nanose štetu njegovoj sredini u kojoj živi, fizičko obuzdavanje učitelja kako ne bi i on sam počeo agresivno reagirati te stvaranje povjerenja kod učenika. Izostavi li se ijedna od ovih sfera djelovanja, moguće je da se umanjuje uspjeh prevencije kod učenika, naime,

najuspješnije preventivne metode su one kojima se ulazi u fizički, kognitivni, afektivni i socijalni prostor učenika. (Opić, 2001).

Žižak (1995) navodi prema Opiću (2001) neke strategije za preveniranje agresivnog ponašanja koje se mogu provoditi u školi, jedna od tih strategija su rituali, jer su upravo oni način dokazivanja učenika, tako npr. pozdravljanje i razgovor s učenikom na ulici, u školi, u kafiću...kod učenika razvija osjećaj važnosti i dokazivanja pred prijateljima. Sljedeća strategija jest učiteljevo iskreno zanimanje za učenikove probleme čime se još više jača veza između učenika i učitelja, učenici često nemaju kome reći svoje probleme pa ih izražavaju kroz agresivno ponašanje. Stoga bi svaki učitelj trebao izdvojiti vrijeme za razgovor s učenikom kako bi ga savjetovao i usmjerio, a tijekom vremena će se učenikova otvorenost povećavati jer će i povjerenje biti sve veće.

Još jedna od strategija kako bi se postigla uspješna afilijacija učenika i učitelja je obuzdavanje učenikove agresivnosti i to na način da učitelj djeluje smireno te da pride učeniku i obuzda njegove emocije te na kraju riješi probleme i posljedice njegovog ponašanja razgovorom na smiren način, što još više povećava povjerenje učenika prema učitelju jer mu time učitelj daje do znanja da mu može vjerovati bez da bude ponižen pred drugima. Nadalje, kako bi se izbacila negativna energija iz tijela, sportske aktivnosti su odlična strategija kod prevencije. Uloga učitelja je da potakne učenikov interes za sportom, čime će se kod učenika povećati samopouzdanje te će se povećati i povezanost između učitelja i učenika, a kasniji razgovor na satu o utakmici razvit će kod učenika osjećaj važnosti i dokazivanja.

Vrlo je naglašena važnost povjerenja u odnosu učitelj – učenik jer postoji mogućnost da učenik ne stekne učiteljevo povjerenje te da se nastavi i dalje ponašati agresivno i kako njemu odgovara. Vrlo često ne dođe do određenog povjerenja jer se ni učitelji ne trude dovoljno, ponekad je i na učiteljima da popuste u svojim načelima te da dopuste učeniku da dominira. Ponekad je potrebno kod učenika razviti na takav način svijest kako bi uočio i shvatio da je njegovo ponašanje loše i za njega i za zajednicu u kojoj se nalazi.

Kada se učenika dovede u poziciju u kojoj je on odgovoran i mora kontrolirati neku situaciju u kojoj dolazi do kulminacije njegovih emocija te kada uvidi štetnost svog ponašanja, postoji mogućnost da učenik zažali za učinjenim te se ispriča nakon nekog vremena. Ako učitelj uspije razviti kod učenika taj efekt tada je afilijacija između njih na vrlo visokoj razini te je uklanjanje agresivnog ponašanja na vrlo dobrom putu. No, ne smije se zaboraviti da se stečeno povjerenje može vrlo brzo izgubiti pa stoga učitelj treba uvijek biti spreman na učenikove agresivne reakcije i znati ih riješiti u svakom trenutku (Opić, 2001).

9. ZAKLJUČAK

Agresivnost, definirana kao svaka aktivnost koja drugu osobu ugrožava tjelesno i duhovno, danas je sve veći problem kako u školama, tako i u društvu općenito. Osobe uključene u agresivnu aktivnost najčešće se osjećaju ugroženo te osjećaju strah, pa čak i sam napadač. Agresiju kod djece od najranije dobi izazivaju ljubomora i frustracije koje su sve više prisutne kod današnje djece. Jedan od važnih čimbenika koji potiču djecu na takvo ponašanje jest okruženje u kojem dijete živi, a u prvom redu obitelj, naime, djetetov razvoj započinje od odgoja u obitelji. Isto tako, sve važniju ulogu u djetetovu ponašanju imaju i mediji koji danas sve više potiču agresivno i neprihvatljivo ponašanje. Upravo je zbog tih čimbenika uloga učitelja vrlo važna. Naime, učitelj je taj koji mora dijete upozoriti na dobre i loše strane današnjice te na nedopustivost fizičke i psihičke agresije. Ako se to zanemari, dijete će smatrati da je njegovo ponašanje prihvatljivo i time će samo još više razvijati svoju agresivnost.

Uzroci agresivnog ponašanja vrlo su složeni te nam upravo to ukazuje na problematičnost otkrivanja, preveniranja i kontroliranja agresivnog ponašanja, a naposljetku i njegovog liječenja. Stoga je potrebno radu s djecom koja manifestiraju agresivno ponašanje pristupiti vrlo strpljivo i smireno, važno je biti ustrajan i ne odustati od djeteta, jer su pozitivno dobiveni rezultati najveća nagrada učitelju. Ali naravno, za to je potrebna sveobuhvatna suradnja roditelja, učitelja, stručnih suradnika i samog učenika. Najveći naglasak potrebno je staviti na školu kao instituciju koja mora poduzeti sve potrebne mjere na suzbijanju agresivnog i asocijalnog ponašanja. I školi i učitelju, a posebice učeniku potrebna je podrška društva, jer agresivnost nije samo problem pojedinca i škole, već društva u cjelini.

LITERATURA

Knjige, časopisi i zbornici

1. Babić S., Finka B., Moguš M. (2003). *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
2. Barović Z. (1999). Razumijevanje – lijek za agresivnost. U: H. Vrgoč (Ur.), *Agresivnost (nasilje) u školi*. Hrvatski pedagoško – književni zbor. Zagreb: ZiB Mladost.
3. Bilić V. (1999). Agresivnost mladih i mogućnost pomoći. *Obnovljeni život*, 1 (54), 69–77.
4. Brajša – Žganec A. (2003). *Dijete i obitelj*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
5. Čudina - Obradović M., Obradović J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga.
6. Đuranović M., Opić S. (2013). Socijalna agresivnost učenika u primarnom obrazovanju. *Croatian Journal of Education: Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 15(3), 790–799.
7. Essau C. A., Conradt J. (2006). *Agresivnost u djece i mladeži*. Zagreb: Naklada Slap.
8. Ivanek A. (1999). Agresija u školi. U: H. Vrgoč (Ur.), *Agresivnost (nasilje) u školi*. Hrvatski pedagoško – književni zbor. Zagreb: ZiB Mladost.
9. Keresteš G. (2006). Mjerenje agresivnoga i prosocijalnoga ponašanja školske djece: Usporedba procjena različitih procjenjivača. *Društvena istraživanja: Časopis za opća društvena pitanja*, 151(81-82), 241–264.
10. Knežević M. (2006). Psihoanalitička teorija Sigmunda Freuda u socijalnom radu. *Ljetopis socijalnog rada*, 13(2), 205-230
11. Opić, S. (2001). Elementi afilijacije učenika i učitelja kao preventivni model spram fizičke agresivnosti učenika. U: M. Matijević (Ur.), *Zbornik učiteljske akademije u Zagrebu* (str. 269–276). Zagreb: Učiteljska akademija.
12. Opić, S. (2008). Uloga učitelja u prevenciji fizičke agresivnosti učenika. U: I. Šebetar, (Ur.), *Međunarodno stručno – znanstveni skup IX. dani Mate Demarina: Odgoj i obrazovanje između lokalnog i globalnog* (str. 287 – 296). Petrinja: Učiteljski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Podružnica Petrinja.

13. Previšić, V. (1999). Pedagoško – socijalna obzorja nasilja (i agresivnost) u školi. U: H. Vrgoč, (Ur.), *Agresivnost (nasilje) u školi. Hrvatski pedagoško – književni zbor*. Zagreb: ZiB Mladost.
14. Raundalen M. (1998). *Agresivnost: priručnik za savjetnike roditelja*. Zagreb: Udruženje „Djeca prva“.
15. Rumpf J. (2006). *Vikati, udarati, uništavati*. Kako postupati s agresivnom djecom. Zagreb: Naklada Slap.
16. Samarina M., R., Takšić V. (2009). Programi za poticanje emocionalne i socijalne kompetentnosti kod djece i adolescenata. *Contemporary psychology*, 12(2), 355-370.
17. Stričević I. (2011). Jačanje roditeljskih kompetencija kroz programe obrazovanja roditelja. U: D. Maleš, (Ur.), *Nove paradigme ranog odgoja* (str. 125–152). Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za pedagogiju. Zagreb.
18. Vasta R., Haith Marshal M., Miller Scott A. (2005). *Dječja psihologija*. Zagreb: Naklada Slap.
19. Vučinić M. (1987). Provođenje modifikacije ponašanja tehnikom žetoniranja pomoću pozitivnog potkrepljenja. *Defektologija*, 23(2), 429-438.
20. Žužul M. (1989). Agresivno ponašanje – Psihologijska analiza. *Radna zajednica Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb*.

Internet stranice

21. https://bib.irb.hr/datoteka/504723.Microsoft_Word_-_Dijete_i_televizija.pdf (10.9.2016.)
22. <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/164/1/LindaRajhvajn.pdf> (5.10.2016.)
23. <http://roditelji.info/2014/01/19/agresivnost-kod-djece/> (15.9.2016.)
24. <http://www.istrazime.com/klinicka-psihologija/klinicki-psiholog-u-praksi/> (18.9.2016.)
25. <https://www.ffst.unist.hr/images/50013723/ANCIC-PROMATRANJE.pdf> (5.9.2016.)
26. <http://www.istrazime.com/zanimljivosti/ucimo-li-biti-agresivni-samim-promatranjem-agresije/> (18.9.2016.)

27. <http://www.pedagogija.hr/ekvilibrij/odgoj-ili-genetika---nadrastanje-vlastitog-nasljeda.html> (15.9.2016.)

Kratka biografska bilješka

Sarah Bećirović

Tel:

Mob:

E-mail:

Zovem se Sarah Bećirović, rođena sam 12. rujna 1991.godine u Böblingenu, u Njemačkoj. Živim u Selima u obiteljskoj kući zajedno sa bratom.

Školovanje sam započela u osnovnoj školi „Veleševac“ u Veleševcu, nakon četiri razreda osnovne škole, školovanje sam nastavila u osnovnoj školi „Vukovina“ u Vukovini, kroz sve razrede bila sam vrlo dobar učenik. Završila sam srednju Ekonomsku školu u Velikoj Gorici, nakon koje sam upisala Učiteljski fakultet u Petrinji, gdje trenutno pišem diplomski rad.

Vrlo sam komunikativna i društvena osoba, uvijek spremna na učenje i usvajanje novih znanja i iskustava.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, dolje potpisana, Sarah Bećirović, kandidatkinja za magistricu primarnog obrazovanja ovime izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mog vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojeg necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da niti jedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Studentica:_____

Izjava o javnoj objavi rada